

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268821>

УДК 94(477) "19/20"

FRONTIER COMMUNITIES OF SOUTHERN UKRAINE IN THE 18th – EARLY 19th CENTURY: A RESPONSE TO EMPIRES

Svitlana Kaiuk

PhD (History), Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National
University
Gagarin Avenue, 72, Dnipro, 49000,
Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Citation: Kaiuk, S. (2022). Frontier communities of Southern Ukraine in the 18th – early 19th century: a response to empires. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 34-46.

Submitted: 08.12.2022

Annotation

The article proposes the analysis of new practices of the frontier population of the Southern Ukrainian region during the formation of the linear border and the attempts of the Russian and Ottoman Empires to control frontier communities and territories. It is shown that the boundary line did not actually divide, but rather united frontier corporations in developing a joint response to attempts at intervention by government institutions. From the beginning of the 18 century. The Zaporozhian Sich and the Crimean Khanate united and worked out similar solutions to solve the problem of active military presence and interference in their own internal affairs by imperial structures. Joint resistance to the intentions of Russian and Ottoman officials from the Crimean Khan and the Kosh otaman of Zaporozhian Sich due to the establishment of delimitation signs in 1705 began a new tradition. Imperial governments had not only to reckon with the wishes of frontier communities, but also to depend on them. Diplomatic accords and international agreements were only formal, the realities of border life did not depend on them. Efforts of diplomats to establish a border line during the first half of the 18th century had no practical success. International treaties (Istanbul, Belgrade, Kyuchuk-Kainardzhii, etc.) testify to the existence of practices of changing religious affiliation from Orthodox to Muslim and vice versa. The relevant articles of the treaties emphasized the change of religion as the only condition for the possibility to stay in the respective country. However, it is unlikely that such practices were numerous. Over time, they were no longer under attention. The appearance of a more or less clearly defined border with the corresponding border institutions was traced only after the Russian-Turkish war of 1768-1774. The everyday practices of the frontier people did not change. The borders were rather imagined. Migrant border communities, as well as individual settlers, used border institutions only at their own will and to acquire official status. From the beginning of the 19 century a religious affiliation is no longer a criterion to pay attention to during the crossing of the border and permanent residence. Christian communities (Zaporozhian Cossacks, Nekrasivites) chose as a place of permanent residence the lands under the Muslim ruler. Religious rhetoric was used only by the military and civil leaders of the region, officials to increase influence on making a specific decision. At the beginning of the 19 century the state border and its institutions became denser, but still permeable. The border areas remained free for migratory flows. The strength of the region and its people became especially noticeable in the 19th century when the Russian Empire tried to unify the lands under its control. However, exactly here, in the South of Ukraine, that the empires had to adapt to the traditions of the free region and adjust their policies in accordance with the wishes of the frontier communities. During the 19 century the frontier specificity of the region remained decisive for the historical development of the region.

Key words: frontier, frontier population, Zaporozhian Cossacks, Tatars, Crimean Khanate, Ottoman Empire, Russian Empire, Russian-Turkish treaties.

ФРОНТИРНІ СПІЛЬНОТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.: ВІДПОВІДЬ ІМПЕРІЯМ

Каюк Світлана

Кандидат історичних наук,
доцент
Дніпровський національний
університет
імені Олеся Гончара
Пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49000, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Цитування: Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України у XVIII – на початку XIX ст. : відповідь імперіям. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. праць / за ред. В.А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 34-46.

Отримано: 08.12.2022

Анотація

Стаття присвячена аналізу нових практик фронтирного населення південноукраїнського регіону у період становлення лінійного кордону та спроб Російської й Османської імперій контролювати фронтирні спільноти та терени. Показано, що кордон-лінія насправді не роз'єднав, а об'єднав фронтирні корпорації у виробленні спільної відповіді на спроби втручання з боку урядових інституцій. Від початку XVIII ст. Запорозька Січ та Кримське ханство об'єднуються та випрацюють схожі рішення для вирішення проблеми активної військової присутності і втручання у власні внутрішні справи імперських структур. Зусилля дипломатів встановити кордон-лінію протягом першої половини XVIII ст. практичного успіху не мали. Поява більш-менш чітко окресленого кордону з відповідними прикордонними інституціями фіксується лише після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Повсякденні практики фронтирного люду не змінюються. Кордони були швидше уявними. Мігруючі фронтирні спільноти, як й окремі переселенці, користувалися кордонами лише за власного бажання і з метою набути офіційного статусу. Імперії мусили пристосовуватися до традицій вільного краю та коригувати свою політику у відповідності до прагнень фронтирних лідерів. Протягом XIX ст. фронтирна специфіка регіону лишається визначальною для історичного розвитку краю.

Ключові слова: фронтир, фронтирна людність, запорозьке козацтво, татари, Кримське ханство, Османська імперія, Російська імперія, російсько-турецькі договори.

Кінець XX – початок XXI ст. виявився для українських істориків як невідно продуктивним. Позбавившись радянського минулого у ставленні до основних ідеологем та історіографічних штампів, українські історики отримали можливість створити власний національний наратив, розширюючи джерельну базу досліджень, коло запитань та тематику, застосовуючи нові методологічні орієнтири. В задачу входило не лише позбутися колоніального минулого у відображенні історії, але й надолужити методологічне відставання. Теорія фронтиру в цьому розумінні стала в нагоді. Про те, що теорію фронтиру, сформульовану ще наприкінці XIX ст. американським дослідником Ф. Тернером, варто застосувати до свразійського Степу, висловилися ще у середині XX ст. О. Латтігер та В. МакНіл [40-42]. Широко відомий українським гуманітаріям та достатньо авторитетний вітчизняний історик Я. Дашкевич у 1989-1991 рр. вперше окреслив можливість та важливість застосування цієї теорії для південноукраїнського степового простору, в якому століттями разом проживали представники слов'янських та тюркських етносів [13, 14]. Ці зауваги стали визначальними для певного кола дослідників – передусім тих, хто займався дослідженням історії українського козацтва. Так з'явилися і продовжують з'являтися цікаві праці С. Леп'явки, В. Брехуненка, В. Грибовського, В. Мільчева, О. Бачинської та багатьох інших [6-12, 21-24]. Мультифронтир як нова схема історії України та концептуально новий підхід українського гранднративу запропонована С. Громенко та К. Галушко [25]. В зв'язку з цим окремі сюжети з історії українського фронтиру взагалі, та південно-українського зокрема, потребують подальшої уваги. Період XVIII – початку XIX ст. відомий спробами російського та османського урядів опанувати південноукраїнський степ,

встановити кордони, а відтак «закрити фронтир». Детальний огляд саме цього історичного часу та питання спроб «закриття фронтиру» і є основною метою цієї публікації. Співвідношення центру й так званої периферії, окраїни, яка звикла жити своїм власним самодостатнім життям виглядає достатньо перспективним для дослідження імперій та колоніалізму.

Південноукраїнський фронтир сформувався у просторі між політіями, які у різний час намагалися спочатку з ним контактувати, а потім підкорити та освоїти – Річ Посполита, Османська імперія, Російська імперія. З цих імперій саме Російська була тут чужою: отримавши геополітичну можливість захопити ці терени (через політичну кризу та слабкість сусідів), вона так й не зуміла досягнути їхню сутність. Українське козацтво сформувалося і довго існувало за умов вільного Степу та впливу Речі Посполитої і Османської імперії. Кримське ханство так само мало власні уявлення про життя свого південноукраїнського регіону, випрацювало доволі відмінну від інших степових держав політико-адміністративну структуру. Стійкість відповідних місцевих фронтирних практик виявилася більш результативною ніж бажання всіх імперій. Тому імперіям, які воліли будувати стосунки з фронтирними спільнотами, доводилося докладати чимало зусиль: широкі простори, що були населені вільним від державного втручання людом, вабили своїми можливостями, але завдавали забагато клопоту. Жити поруч з такими теренами – завдання не для слабких.

Особливих зусиль довелося витратити Російській імперії, яка у своїх прагненнях оволодіти просторами Північного Причорномор'я, що стали очевидними та наполегливими від другої половини XVIII ст. та тривали до початку XX ст., зіткнулась з реаліями спільного українсько-тюркського (татарського та турецького) протистояння. Довготривалість власного самодостатнього фронтирного життя, без державних втручань, випрацювала у фронтирних спільнот (козацьких і татарських, за активної взаємодії з османською присутністю) свої моделі поведінки, які забезпечили поразку російського проекту Новоросія та замість того виникнення Південної України. Показово, що відбувається це на фоні становлення та територіального розширення Російської імперії, її розквіту, коли обриси фронтирного життя мали взагалі зникнути.

Поява державного кордону-лінії, слідом за ним державних інституцій та незліченої кількості чиновників, мали цю територію уніфікувати, привести до загальноімперського зразку. Між тим маємо іншу картину: специфічний південноукраїнський регіон змушував імперію знаходити особливі форми управління, з урахуванням місцевих традицій та прагненнями місцевого люду триматися своїх власних норм життя.

Час появи державних кордонів стає визначальним для південноукраїнського фронтиру, оскільки випробовує стійкість життєвих практик та здатність спільнот захищатися, пристосовуватися до нових умов, випрацьовувати нові моделі виживання. Поява кордонів означає поступове зникнення умов фронтиру. Отже, є можливість простежити, що саме є найбільш цінним для людей, які тривалий час випрацьовували свій власний триб життя, що саме вони бажують зберегти, а що згодні втратити. Цей період може випукло показати основні риси людей фронтиру, а відтак відповісти на питання, яким був південноукраїнський фронтир – розділяючим чи об'єднуючим.

Перші спроби встановлення кордону між Османською імперією та Московським царством зафіксовані у договорі 1700 р., який було укладено у Стамбулі (Царгороді, за московською версією) та названо «миром в образе перемиряя» [26, с. 66-72]. Однак чіткої межі-лінії між державами у договорі не визначено, а навпаки, вказано на збільшення «порожньої» території між землями Запорозької Січі та турецьким Очаковом і татарським Перекопом. Деякі поселення по Дніпру, як-то Казікермен, Сагін Кермен та інші мали бути знесені. Територіальним орієнтиром розмежування визначено 10 чи 12 годин на конях від певних фортець та міст: прекрасне, абсолютно фронтирне визначення меж та уявлень про простір! Головним у договорі зазначено, щоб татари та козаки не нападали одні на других

та не порушували миру. В разі прикордонних непорозумінь та суперечок справи мали вирішувати прикордонні чиновники та хани. Однак подальші спроби виконати умови миру, а відтак знести укріплення чи то побудувати нові, викликали протилежний ефект: Запорозька Січ та Кримське ханство вирішили об'єднати зусилля проти спроб Москви та Стамбула втрутитися в територію, яку вважали своєю.

Ініціатива протидії імперіям належала кримському хану Девлет II Гераю, який був незадоволений зміною ролі Кримського ханства, що втрачало право збору данини з Москви. Відтак зміна вектора відносин змусила кримського хана заявляти претензії Оттоманській Порті та думати над новими альянсами. Поява московських фортець в території вільного простору – фронтиру – не подобалася ані козакам, ані татарам [11]. Тож ті, кого Стамбульський договір означив як постійних потенційних ворогів, вирішили об'єднатися заради захисту території, яку вважали своєю. Такий союз надовго окреслив напрям розвитку подій у протистоянні фронтирних спільнот імперіям. Різниця у вірі, мові, культурі, етнічній приналежності такому порозумінню не заважали. Навпаки, фронтир завжди багатий на мови, релігії, культури. Свій/ чужий тут є в іншій системі координат. Історія південноукраїнського фронтиру у XVIII – на початку XIX ст. показує, що людина, що сповідує іншу релігію, має інші побутові традиції та говорить іншою мовою тут не є чужою. Полярно різні (з точки зору центру) спільноти тут прекрасно розуміються між собою і мають сусідські стосунки. Внутрішня логіка фронтирного життя є очевидною для тих, хто вмів жити та виживати тут, і може вдатися дивною чужинцю. Фронтир завжди полі-... етнічний, релігійний, культурний, тобто різнобарвний.

Тож для Стамбула та Москви несподіванкою виявилася активність фронтирних спільнот та їхніх лідерів у спробах імперій розмежувати ці терени та встановити кордони. Кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко чітко зазначив територіальні претензії та усвідомлення козаками простору, який вони вважали своїм [20]. На практиці у результаті роботи спільної межової комісії кордон як лінія з'явився лише на папері та у фантазіях чиновників. Реалії фронтирного життя не дозволили імперським урядовцям навіть встановити якісь прикордонні знаки чи то заявити про державну присутність на цих теренах [11].

Подальша політична історія, союз українського гетьмана І. Мазепи зі шведським королем та проти московського царя Петра I, який закінчився військовою поразкою, призвів до хвилі першої української політичної еміграції та переселення козаків у межі Османської імперії. Фронтирні спільноти, які раніше часто воювали між собою, тепер мали знайти довготривалий компроміс. Запорозька Січ на кілька десятиліть переходить у межі Кримського ханства та під протекцію кримського хана і турецького султана. Пониззя Дніпра, Очаківський степ, гирла Дністра, подеколи Кубань та пониззя Дунаю стали новими місцями тривалого поселення козаків. Відтак їхній життєвий простір значно розширився і не втратив фронтирних рис. Природні умови практично не відрізнялися від тих, що мали раніше на Дніпрі, у районі Великого Лугу. Перебування на землях, де домінуючою була мусульманська релігія, так само не напружувало. Ці терени козакам були давно знайомі, природні умови сприяли розвитку звичайних козацьких промислів, а розвинена торгівельна мережа довкола турецьких фортець давала нові економічні можливості. Отже, кордонні лінії, накреслені османськими та московськими дипломатами на початку XVIII ст. виявилися не діючими і поклали початок новій традиції – не звертати уваги на ті розмежувальні лінії, які мали роз'єднати. В даному випадку поява державних кордонів призвела до зворотного ефекту – об'єднання спільнот, які мали перебувати по різні боки умовної лінії розмежування та розподілу. Цьому об'єднанню не заважали приналежність до різних релігій – християнства та мусульманства – які вважалися конфронтуючими. Це зайвий раз унаочнює тезу А. Рібера про кордони, які швидше пористі, ніж непроникні [32].

Подальші спроби встановлення російсько-турецького кордону та стабілізації прикордонного регіону мали такий самий результат – вірніше, його відсутність. Відповідні зусилля та дії імперських урядовців лише демонстрували роль фронтирних еліт у житті

регіону та підкреслювали невдалі спроби імперій впорядкувати фронтірну територію та встановити лінійні кордони [12].

Зміна геополітичної ситуації у Південній Україні на початку 1730-х рр., підготовка Російської імперії до війни з Османською призвели до повернення Запорозької Січі на свої старі Дніпрові терени, під протекцію російського імператора. Однак кубанські ногайці, які з'явилися на цих землях за умов відсутності запорожців, ускладнили ситуацію та посилили конфронтацію всередині фронтиру [38, с. 1113-1114]. Усвідомлення «свого» простору стало більш очевидним як лише довкола Старої Січі з'явилися ногайці. Зменшення бездержавної території за умов збільшення щільності населення посилювало відчуття загрози для вільного люду фронтиру.

Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. призвела до кровопролитних боїв на степовому пограниччі, розвела фронтірні спільноти по різні боки. Будацькі, білгородські, ногайські татари та кримці воювали з боку Османської імперії, а запорозькі козаки з боку Російської. Така ситуація повторюється й під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., але не призводить до стовідсоткової конфронтації фронтірних спільнот. Навпаки, в умовах великої війни та тривалого перебування регулярних армій в регіоні фронтірний люд швидко випрацює нові практики життя [17].

Белградський мирний договір 1739 р. по суті підтвердив та деталізував принципи Карловицького та Стамбульського договорів [27, с. 899-904]. Кордони зберігалися старі, як у попередніх договорах. Однак для їх встановлення мали відрядити спеціальних комісарів, які підпорядковувалися кримському хану (артикул 15). Для розуміння ситуації на фронтірі, особливо у релігійних відносинах, важливими є ті пункти договору, які фіксують та узаконюють випадки зміни релігії тими, хто перетинав кордон (артикули 7, 8). Лише тих полонених, які прийняли в Росії християнство, а в Османській імперії мусульманство, можна було не повертати. Аналогічно, лише ті бігли, які змінювали релігію, мали можливість лишитися і бути не повернутими примусово. Такі положення у міждержавному договорі, з одного боку, свідчать про наявність та чисельність подібних практик, а з іншого боку, провокують їхнє збільшення. Відтак християнство та мусульманство як релігія та образ життя були однаково зрозумілі людям фронтиру по обидва боки кордону і не були тими чинниками, що роз'єднують. Документи Архіву Коша Нової Січі (1734-1775) це неодноразово підтверджують [5]. Фронтір й за умов появи кордонів як ліній, що роз'єднують, лишається полірелігійним та мультикультурним. Інколи це свідчить про байдуність до релігії як відповідного образу життя з дотриманням всіх норм та обрядів. Дійсно, аналіз архівних джерел дозволяє говорити про недотримання релігійних норм (особливо церковного причастя) як обов'язкової компоненти життя, особливо з боку козацтва [16]. Вживання та швидке пристосування до всього нового, що в умовах наближення імперій стає постійною складовою фронтірного життя, лишається головним та найбільш мотивуючим для людини фронтиру в умовах появи лінійних кордонів.

Середина XVIII ст. – часи існування Нової Січі – позначилися якісними змінами у житті фронтірного населення Південної України. Попри часті міграції татарських орд (єдичкульської, єдисанської тощо), наближення їхніх кочовищ до запорозьких поселень, часті сусідські непорозуміння та конфлікти, в цілому ситуація нормалізувалася. Населення степового порубіжжя збільшувалося, торговельні відносини вдосконалювалися, поступово з'являлося землеробство (з боку козацтва). Нові економічні стосунки вимагали зміни фронтірного трибу життя на більш спокійне та унормоване. Проте як козаки, так і татари бачили можливість для налагодження стосунків та контролю над прикордонним життям без втручання державних інституцій з боку імперій [1].

Кардинальні зміни у Північному Причорномор'ї відбулися по закінченню російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та встановленню нового російсько-турецького кордону. Участь запорозьких козаків на боці російської армії добре показала частини козацтва, що назад до Росії повертатися не варто. Імперія наближалася до «Вольностей Війська

Запорозького», встановлювала свої порядки та контроль. Це стало відчутно під час Дунайських експедицій козацтва під керівництвом російських військкерівників [36]. Придунайські простори були відомі запорожцям від початку XVIII ст., попередні роки перебування у межах північно причорноморських теренів Кримського ханства та Османської імперії переконували козаків у можливості кращого життя та збереження своїх традицій – фронтірних: козацького права, виборності влади, не підконтрольності центральній владі, свободі пересування тощо [18]. З Кубані у Дунайський регіон під час війни переселилася ще одна фронтірна спільнота – російські старообрядці – некрасівці і доєдналися до своїх одновірців [37]. Отже, фронтірні спільноти йдуть на випередження: рухаються швидше ніж лінійні кордони та відразу якомога далі від них. Головне у виборі маршруту – можливість збереження своїх прав та традицій, подали від державного кордону. Навіть накреслені у мирному Кючук-Кайнарджійському трактаті кордони цьому руху не заважають. Нечисельні державні інституції, які з'являються у цьому регіоні, як-то карантинні застави, прикордонні варті свободу пресування причорноморськими степами не обмежили. До державних установ потрапляли лише ті, хто хотів офіційного визнання. Інші продовжували жити старим вільним життям. Поява державних інституцій лише додала альтернативи – можна скористатися й такими пунктами перебування, а можна пройти повз них [19]. Врешті-решт контрабанду як заняття та образ життя у прикордонному регіоні ніхто не відміняв, лише перепон додалося. Навряд чи такі обмеження могли принципово змінити рух людей, які до пригод звикли.

Кючук-Кайнарджійський договір 1774 р. відомий передусім тим, що визнавав незалежність Кримського ханства від Османської імперії, а відтак можливе захоплення його Російською, фіксував за Росією Керч та Єні Кале. Землі між Бугом та Дністром залишалися за Кримським ханством [28, с. 957-967]. Однак передусім договір мав окреслити прецеденти вирішення порубіжних та спірних питань на майбутнє. Найважливішим у даному випадку є повторення тих пунктів, які вже мали місце у всіх попередніх договорах від 1700 р. А саме: жодної людини – чи-то розбійника, дезертира, біглого селянина, байдуже – яка перетнула кордон, не можна було повертати, якщо вона чітко означила свою релігійну приналежність: мусульманство в Османській імперії та християнство в Російській. Відтак практика зміни релігії при перетині кордону для людини, яка бажала підданство поміняти, лишалася визначальною у виборі моделі поведінки. Отже лінійний кордон виявився таким, що знімає протиріччя та об'єднує. Характерно, що відбувається це у тій царині, яка для Російської імперії стає принциповою, складовою ідеології та обґрунтування претензій, в тім числі й територіальних. Адже від другої половини XVIII ст. ідеологи російських завоювань чітко артикулюють право на захист православних. В цьому відношенні зміна релігії на мусульманство тими, кого Росія звикла представляти як християнський лицарський орден – козаками, є показовою.

Остання чверть XVIII ст. карколомно позначилася на долі фронтірних спільнот Південної України: 1775 р. знищено Запорозьку Січ, 1783 р. окуповано Кримське ханство. Такими були наслідки «миру» 1774 р. Частина й козаків, й татар, які бажали лишитися у своєму звичайному та звичаєвому просторі фронтиру, обрали за краще переселитися далі від Російської імперії та державних кордонів, що наздоганяли. Відтак починається тривала еміграційна хвиля у межі Османської імперії, у напрямку Дунаю та далі. Очевидно, що російським урядовцям такий розвиток подій не сподобався: фронтірні спільноти виявилися не слухняними, не контрольованими та навпаки змусили імперію до розв'язання так званого «козацького питання».

Листування російських прикордонних урядовців із центральною владою свідчить про неухильну увагу до пересувань козаків і татар. Донесення російських шпигунів щодо їхнього місця знаходження ретельно аналізуються та передаються у вищі інстанції. З цього листування, яке зберігається у Воєнно-ученому архіві (фонд ВУА Російського державного військово-історичного архіву – далі РДВІА, ф. ВУА), зрозуміло, що у другій половині

1770-х рр., тобто у перші роки після знищення Запорозької Січі, частина козаків перебувала у придунайському регіоні (довкола Кілії, Вілкового, Ізмаїла, Каушан, Балти тощо) [34]. Бендерський паша дозволяв запорожцям вільно влаштовувати свої поселення, незважаючи на заперечення з боку російських дипломатів та прикордонних служб щодо порушення статей мирного договору. Російські агенти також доносили, що кримський хан звертався до османського султана з проханням лишатися під його протекцією [34, арк. 4].

Річка Буг лишається умовним, віртуальним кордоном, на який не зважають ані козаки, ані татари, вільно її перетинаючи, інколи мимохідь займаючись розбійництвом. Багато козаків знаходилося на рибальстві на Тилігулі. Однак бендерський паша збирав їх на дунайському острові (пізніше у документах було названо Караурман як місце для влаштування Січі) [34, арк. 41]. Враховуючи постійні чутки про можливу війну з турками, перебування значної кількості запорожців у межах османських володінь виглядало для російських урядовців небезпечним. Однак самі запорожці вважали за краще саме такий варіант: приналежність до іншої релігії – православ'я – на землях мусульман – козаків не обмежувало і не напружувало. Порушення норм мирного договору 1774 р. (запорожці лишилися православними, не перейшли у мусульманську віру, але лишалися на землях османського султана) так само не перешкоджало їхньому відносно спокійному перебуванню та бажанню прийняти османське підданство.

Цікаво, що запорожці влаштовували свої тимчасові поселення поруч із російськими старовірами – некрасівцями, непорозуміння між ними у непростий момент пошуку нової *Землі / Міся* не зафіксовано. Однак це не тривало довго. З часом звуження фронтірних теренів, наближення державних кордонів, які ущільнюються, спровокують не просто напруження та конфронтацію між запорожцями і некрасівцями, а спричинять відкриті криваві сутички за землю і справжню війну [6, 8, 9, 31]. Некрасівці дотримувалися принципово іншого православ'я ніж запорожці, заради збереження старої віри століттями мігрували у пошуках території, де таку віру можна було б зберегти. У декларований Російською імперією «час протистояння християнства з мусульманством» очевидним мало бути об'єднання християнства проти чужих невірних мусульман. Однак ми бачимо інший варіант розвитку подій. Православні спільноти спочатку вільно переселяються у межі османського султана, потім конфліктують між собою і вчиняють справжню різанину. І така православна міжусобиця відбувається на землях мусульманського володаря, який ще й має цю ворожнечу заспокоювати.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., запорозькі козаки брали активну участь у придушенні доволі потужного заколоту видинського паші Османа Пазвандоглу, отже виступали на боці урядових військ Порти. Турецькі запорожці перебували у підпорядкуванні браїлівського назиря й непогано воювали під його керівництвом [2, 4]. Некрасівці опинилися по інший бік, на боці Пазвандоглу. За свідченнями російських шпигунів, які перебували на Дунаї, запорожці становили найбільш дієвий контингент у війську браїлівського назиря. Порта віддячила запорожцям тим, що дозволила поселитися у найкращих місцях – довкола Кілії та Аккермана, на берегах Дунаю, ближче до російського кордону. Такий вибір був зрозумілий та відповідно артикульований османськими прикордонними чиновниками: Задунайська Січ заслужила на допомогу та можливість поповнити свої ряди біглими з російських теренів [35].

Чисельне підкріплення Задунайської Січі, очевидна прихильність з боку місцевих османських управителів викликали незадоволення з боку некрасівців. На початку російсько-турецької війни 1806 р. останні скористалися з неспроможності османського уряду контролювати дунайський регіон, та розпочали проти запорожців справжню війну [3]. Отже, маємо конфронтацію у середині фронтірних спільнот, які стають на бік різних політичних сил однієї держави – у даному випадку Османської імперії. Відтак розділяє не кордон і не фронтір, а прагнення пристосуватися до нових політичних реалій та зберегтися і втриматися на землях, які вважали зручними. Запорожці виявилися більш спритними,

оскільки обрали від початку сторону того, хто переможе – центральну владу та її місцевих представників. Очевидно одне, що в умовах наближення державних кордонів та зменшення фронтирних теренів, внутрішня боротьба між фронтирними корпораціями стає більш жорстокою. Лінійні державні кордони при цьому впливової ролі не відіграють. Вони довгий час лишаються умовними, їх легко перетинають і практично не звертають на них уваги.

Яський мирний договір 1791 р. чітко фіксував кордон між двома імперіями по річці Дністер [29, с. 287-292]. Стаття 8 договору так само підтверджувала можливість усім бажаючим повернутися у межі своїх імперій, за виключенням тих, хто добровільно змінив віру. Бухарестський мирний договір 1812 р. вже фіксував кордон по річці Прут, а від її гирла – по Дунаю, відтак Дунайські острови по Кілійському гирлу мали бути незаселеними і не належали жодній імперії [30, с. 316-322]. Іновірцям так само надавалися гарантії і можливість протягом 18 місяців вирішити свої майнові справи та переселитися: мусульманам у межі Османської імперії, а християнам – Російської. Однак у договорі не позначалося, що це стосується лише тих, які недавно прийняли нову віру. Відтак поступово практика обов'язково помінати віру і в такий спосіб забезпечити себе від можливості насильницького повернення практично зникла. Фронтирне населення спокійно перетинало кордон, не обтяжуючи себе жодними ускладненнями щодо релігійної приналежності. Ті, що називали себе задунайськими запорожцями, сповідували православну віру та проживали у межах володінь мусульманського султана. Жодних непорозумінь з цього приводу у документальних джерелах не зафіксовано.

Часті російсько-турецькі війни другої половини XVIII – початку XIX ст. та як наслідок зміни державних кордонів випрацьовували нову практику поведінки фронтирних спільнот. На кордони вони звертали мало уваги, змінювали державну приналежність у залежності від конкретної ситуації, шукаючи переваги та пільги по обидва боки умовного кордону. При цьому козакі могли воювати по різні боки, у різних арміях, однак це не порушувало усвідомлення приналежності до окремої козацької фронтирної корпорації, яка має право на особливе ставлення до себе: відповідні, притаманні лише ним умови життя, свободу пересування та збереження своїх особливих законів та традицій. Саме це є для фронтирної спільноти рідним. Відповідно, вони згодні були зрушити зі своїх звичайних дніпрових плавнів, переміститися на дунайські острови, але зберегти старі звичаї та традиції, самоврядування. Найголовніше – невтручання державних інституцій, право вибору власного образу життя. Мова навіть не про кріпацтво, а про будь-яке обмеження свободи пересування та необхідність користися чужою волі, у даному випадку імперських чиновників та нових інституцій. Тож з часом бачимо іншу практику: на початку XIX ст. з'являться спеціальні люди, які візьмуть на себе спеціальну роботу щодо налагодження стосунків козаків (чи тих, хто себе так називав) з урядовими інституціями. Очевидно, що це був своєрідний бізнес, який вимагав знання діючого законодавства (відповідно російського та османського) та адміністративної практики. Так, в офіційних документах з'являться бажані для російських чиновників слова та словосполучення – формулювання, які дозволяли вирішити справу позитивно. Ними могли користуватися як звичайні писарі, які готували діловодні справи та відповідні рішення, так і чиновники або військові керівники високого рангу, які розуміли реалії життя. Прикладом можуть слугувати документи, які виходили з канцелярії генерала І. І. Міхельсона, який керував Молдавською армією на початку війни 1806-1812 рр. відомо, що І. І. Міхельсон позитивно ставився до турецьких запорожців та докладав зусиль до їх повернення на бік Росії. “Как известно что в Молдавии и Бессарабии и других областях Турецких обретаются казаки Черноморского или и бывшего прежде запорожского природные россияне Турецкое правительство вступило ныне в войну против России, то все таковые казаки (яко воины христианские и природные подданные российские Высочайшим именем Всемилостивейшаго Всероссийскаго Государя Императора призываются к принятию в сей войне оружия Его Императорского Величества” [33, арк. 2]. Цікаво, що фраза «яко воины христианские» написана зверху, над строчкою,

над закресленими словами. Таких прикладів є кілька у тексті, всі вони виправляють звичні слова на посилені риторичні фрази з яскравою релігійною, звісно християнською, риторикою.

Часті російсько-турецькі війни другої половини XVIII – першої третини XIX ст. та перебування фронтірних козацьких спільнот з різних сторін (у залежності від ситуації) не випрацьовували сталого образу ворога, не робили з колишнього ворога чужого та абсолютно іншого. На це не впливала ідеологічна риторика, яка штучно підсилювалася російською владою. Тож воюючи на боці російської армії, козаки могли спокійно перейти на османські землі по закінченні війни. І навпаки, проживши довго на землях османського султана, запорожці могли піддатися на умовляння російських можновладців та приєднатися до російської армії (як у випадку І. І. Міхельсона та формування Усть-Дунайського Буджацького козацького війська). Все залежало лише від того, приналежність до якої держави могла дозволити зберегти власні козацькі права та уявлення про їх збереження.

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. закінчилася черговою спробою встановлення чіткого кордону-лінії. Архівна справа, присвячена цьому тривалому процесу має відповідну назву: «Дело о разграничении Дунайских островов для определения границы между Россией и Портой Оттоманской» [15]. Розпочалося ведення справи у 1816 р. та тривало до 1828 р. і завершилося лише у зв'язку із початком чергової російсько-турецької війни. Однак чіткого розмежування так і не відбулося, острови заселялися, рибалки з'являлися з обох боків кордону, а російським чиновникам представлялися виключно як османські піддані. Очевидно, таке формулювання давало можливість позбутися необхідності переходити на російське громадянство та мати зобов'язання перед державою.

Відтак, протягом XVIII – початку XIX ст. євразійський степ між річками Кубань та Дунай лишався територією фронтиру, незважаючи на появу державних кордонів. Люди фронтиру продовжували зберігати свою незалежність від держави, підкреслюючи право на *Свою територію*, яка для запорозьких козаків означала можливість збереження традицій фронтірного життя. Особливості південноукраїнського степового ландшафту в якості державного кордону могли означити лише річки як своєрідні міждержавні бар'єри. Однак для людей, які завжди проживали по різних берегах цих річок, такі кордони лишалися уявними, а не реальними. Природні умови та часті зміни кордонів забезпечили можливість вільного пересування. Відтак навіть державні кордони не стали тими лініями, які мали роз'єднати. Спроби чіткого розмежування та фіксація їх на рівні міжнародних договорів лише засвідчили умовне об'єднання, яке окреслилося у можливості поміняти віру й відтак залишитися по той бік кордону, який ситуативно більш задовольняв вимогам фронтірної людності. Риси фронтиру як регіону полікультурного та полірелігійного не просто збереглися, а посилювалися. В умовах зменшення фронтірної території прикордонні спільноти навпаки випрацьовували практики взаємодії задля збереження своїх традицій, які стали для них найважливішими, асоціювалися з рідним, але головне – проти втручання держави. А імперії (особливо Російська) мусили з цим бажанням рахуватися, маючи клопіт із розв'язанням так званого «козацького питання» та тривалою затримкою щодо здійснення своїх колоніальних бажань. Більше того, традиції вільного життя козацького краю, його полетнічність та полірелігійність визначили специфіку південноукраїнського регіону та його історичного розвитку впродовж всього XIX ст. Роль тюркських спільнот в історії Південної України XIX ст. очевидно зменшується, але зберігається достатньо вагомою.

Джерела та література:

1. Андреева С. С. Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ : зб. наук. праць / ред. : Ф. Г. Турченко, А. В. Бойко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. 26. С. 104-108.*

2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗІПІ). Ф. 312. Оп. 575. Спр. 2. Записки Бухарестських і задунайських новостей. Приложения к письмам и донесениям. 1801.

3. АЗПІ. Ф.69. Оп.69/1. Спр. 141. Переписка с генералом Михельсоном.
4. АЗПІ. Ф.69. Оп.69/1. Спр. 254. Переписка генерального консула с консульским агентом в Галаце П. Ренским. 1798.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775, Т.2 / Упоряд.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Демченко Л. Я., Дрозд С. І. та ін. Київ, 2000.
6. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
7. Бачинська О. Турецьке та татарське населення Буджака: походження, шляхи міграцій, демографія, зовнішність (90-ті рр. XVIII – початок XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*: 36. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 9-10. С. 238-246.
8. Бачинський А. Д., Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. Одеса: «Гермес», 1994.
9. Бачинський А. Д., Бачинська О. А., Козацтво на Півдні України. 1775–1869. Одеса: Маяк, 1995.
10. Брехуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011.
11. Грибовский В. Разграничение степных владений Османской и Российской империй в 1704 и 1705 гг. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 225-246.
12. Грибовский В., Сень Д. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: ІІУ НАНУ, 2010. Вип. 9-10. С. 193-226.
13. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона). *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения)*. Москва, 1989. С. 7–20.
14. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.СХХІІ : Праці історико-філософської секції. 1991. С. 28-44.
15. Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп. 214 (1816). Спр. 23. Дело о разграничении Дунайских островов для определения границы между Россией и Портою Оттоманской, тут вся переписка по делам пограничным.
16. Каюк С. Релігійність фронтирного населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки*. 2017. Вип. 3. С. 146-155.
17. Каюк С. Люди фронтиру в умовах війни: початок російсько-турецької війни 1806-1812 рр. у житті запорозького козацтва. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки*. 2015. Вип. 2. С. 64-72.
18. Каюк С. М. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VIII. С. 255- 259.
19. Каюк С. Карантинні установи як інституції, або фронтирне населення в нових державних умовах. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 24–38.
20. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / [упорядник В. Мільчев]. Запоріжжя, 2004.
21. Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001.
22. Леп'явко С. Українське козацтво і теорія Великого Кордону. *Козацька спадщина*. 2005. № 2. С. 14–18.
23. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. Запоріжжя, 2009.
24. Могульова-Каюк С. Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон. *Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців*. Одеса; Київ; Львів, 1999. Ч. 1. С. 241 – 247.

25. Мультифронтір. Нова схема української історії. *Локальна історія*. 13 червня 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skema-ukrayinskovi-istoriyi/> (дата звернення: 28.11.2022).
26. Полное собрание законов Российской империи. Т. 4. Санкт-Петербург: 1830.
27. Полное собрание законов Российской империи. Т. 10. Санкт-Петербург: 1830.
28. Полное собрание законов Российской империи. Т. 19. Санкт-Петербург: 1830.
29. Полное собрание законов Российской империи. Т. 23. Санкт-Петербург: 1830.
30. Полное собрание законов Российской империи. Т. 32. Санкт-Петербург: 1830.
31. Пригарин А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX в. Одесса; Измаил; Москва, 2010.
32. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход. *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань, 2004. С. 108–219.
33. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 14209. Оп. 5/165. Зв. 56. Спр. 1. Дело о заведении, а потом об уничтожении Усть-Дунайского Буджацкого войска.
34. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 192. Рапорты генерал-поручика Текели, с представлением получаеваемых сведений с турецкой стороны.
35. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 348. Дело о намерениях турецких запорожцев. 1804.
36. Рябінін-Скляревський О. Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша. *Науковий збірник УАН. К.*, 1927. Т. 26. С. 65–83.
37. Сень Д. Переселение кубанских казаков-некрасовцев в Османскую империю в XVIII в.: дискуссия, новые источники, перспективы изучения. *Липоване: історія і культура руських старообрядців* / Ред.-сост. А.А. Пригарин. Одесса, 2008. Вып. 5. С.23-38.
38. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1908. Т. 2. С. 1113-1114.
39. Bachynska O. The Influence Of The Urban Culture On The Cossack Rural Population Of The Dnieper Ukraine During The Modernization Of The Late XIX –Early XX Centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. The Journal of South-Eastern European Studies*. İstanbul, 2019. Issue 32 (2017-2).
40. Lattimore O. The Nomads and South Russia. *Archeion Pontou*. 1979. Vol. 35. P. 193–200.
41. Lattimore O. Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion. *Studies in Frontier History. Collected Papers*. Paris, 1962. P. 138–152.
42. McNeill W. N. Europe's Steppe Frontier, 1500–1800. Chicago, 1964.

References:

1. Andryeyeva, S. (2009). Dyplomatychni znosny Zaporoz'koyi Novoyi Sichi z Kryms'kym khanstvom. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu ZDU*. Zaporizhzhya, vyp. 26, pp. 104-108. [in Ukrainian].
2. *Arhiv zovnishnoyi polityki Rosijskoyi imperiyi (Rosia) [Archive of Foreign policy of the Russian Empire (Russia)]* (as follows – AZPRI). F.312. Op.575. Spr.2: Zapiski Buharestskih i zadunajskih novostej. Prilozheniya k pismam i doneseniyam. 1801. [in Russian].
3. AZPRI. F.69. Op.69/1. Spr.141: Perepiska s generalom Mihelsonom. [in Russian].
4. AZPRI. F.69.-Op.69/1. Spr.254. Perepiska generalnogo konsula s konsulskim agentom v Galace P. Renskim. 1798. [in Russian].
5. Sohan', P., ed. (2000) *Arhiv Kosha Novoyi Zaporozkoyi Sichi*. Korpus dokumentiv 1734–1775, Kiyv: NAN Ukraine, vol. 2. [in Ukrainian].
6. Bachynska, O. (2009) *Kozactvo v «pishyakozačku dobu» ukrayinskoyi istoriyi (kinec XVIII – XIX st.)*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
7. Bachynska, O. (2010) Turecke ta tatarske naselennya Budzhaka: pohodzhennya, shlyahi migracij, demografiya, zovnishnist (90-ti rr. HVIII – pochatok XIX st.). *Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi: Zb. nauk. pr. K.*: Institut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, vyp. 9-10, s. 238-246. [in Ukrainian].
8. Bachynskiy, A. D. (1994) *Sich Zadunajska. 1775–1828: Istoriko-dokumentalnij naris*. Odesa: «Germes». [in Ukrainian].
9. Bachynskiy, A. D. & Bachynska O. A. (1995) *Kozactvo na Pivdni Ukrainy. 1775–1869*. Odesa: Mayak. [in Ukrainian].

10. Brehunenکو, V. A. (2011) *Kozaki na Stepovomu Kordoni Yevropi. Tipologiya kozackih spilnot XVI – pershoi polovini XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Gribovskiy, V. (2014) Razgranichenie stepnyh vladenij Osmanskoj i Rossijskoj imperij v 1704 i 1705 gg. *Scriptorium nostrum*, vol. 1, s. 225-246. [in Russian].
12. Gribovskij, V. & Sen, D. (2010) Frontirnye elity i problema stabilizacii granic Rossijskoj i Osmanskoj imperij v pervoj treti XVIII v.: deyatelnost kubanskogo seraskera Bahty-Gireya. *Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi*, Kyiv: IIU NANU, vol. 9-10, s. 193-226. [in Russian].
13. Dashkevich, Ya. (1989) Bolshaya granica Ukrainy (etnicheskij barer ili etnokontaktnaya zona). *Etnokontaktnye zony v evropejskoj chasti SSSR* (Geografija, dinamika, metody izucheniya). Moskva, s. 7–20. [in Russian].
14. Dashkevich, Ya. (1991) Ukrayina na mezhi mizh Shodom i Zahodom (XIV—XVIII st.). *Zapiski Naukovogo tovaristva im. Shevchenka*. T. CCXXII : Praci istoriko - filozofskoyi sekciji, s. 28-44. [in Ukrainian].
15. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)]. F.1. Op.214. Spr. 23, 1816 r.: Delo o razgranichenii Dunajskih ostrovov dlya opredeleniya granicy mezhu Rossieyu i Portoyu Ottomanskoj, tut vsya perepiska po delam pogranichnym. [in Russian].
16. Kayuk, S. (2017) Religijnist frontirnogo naseleण्या piddennoukrayinskogo regionu v ostannij chverti XVIII – na pochatku XIX st. Mizhdisciplinarni humanitarni studiyi. Ser.: Istorichni nauki, vol. 3, s. 146-155. [in Ukrainian].
17. Kayuk, S. (2015) Lyudi frontiru v umovah vijni: pochatok rosijsko-tureckoyi vijni 1806-1812 rr. u zhitti zaporozkogo kozactva. *Mizhdisciplinarni humanitarni studiyi*. Ser.: Istorichni nauki, vol. 2, s. 64-72. [in Ukrainian].
18. Kayuk, S. M. (1999) Zadunajska Sich: sprobi zaporozhciv prodovzhati svoyu istoriyu za mezhami pervisnoyi teritoriji. Naukovy praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo derzhavnogo universitetu. Zaporizhzhya, vol. VIII, s. 255- 259. [in Ukrainian].
19. Kayuk, S. (2016) Karantinni ustanovi yak instituciji, abo frontime naseleण्या v novih derzhavnih umovah. Chornomorska minuvshina: Zapiski Viddilu istoriji kozactva na pivdni Ukraini. Odesa. vol. 11, s. 24–38. [in Ukrainian].
20. Milchev, V., ed. (2004) *Kordoni Vijska Zaporozkogo ta diyalnist rosijsko-tureckoyi mezhovoyi komisiji 1705 r.* (za dokumentami RDADA). Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
21. Lep'yavko, S. (2001) *Velikij Kordon Yevropi yak faktor stanovlennya ukrayinskogo kozactva (XVI st.)*. Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
22. Lep'yavko, S. (2005) Ukrayinske kozactvo i teoriya Velikogo Kordonu. *Kozacka spadshina*, vol. 2, s. 14–18. [in Ukrainian].
23. Milchev, V. (2009) *Narisi z istoriji zaporozkogo kozactva XVIII st.* Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
24. Mogulova-Kayuk, S. (1999) Zaporozke kozactvo i Velikij Stepovij kordon. *Istoriya: Dopovidi ta povidomleniya Chetvertogo Mizhnarodnogo kongresu ukrayinistiv*. Odesa; Kyiv; Lviv, vol. 1, s. 241 – 247. [in Ukrainian].
25. *Multifrontir*. Nova shema ukrayinskoyi istoriji. Lokalna istoriya. 13 chervnya 2022. Available at: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriji/> [Accessed 28 November 2021] [in Ukrainian].
26. *Polnoe sobranie zakonov Rosijskoj imperii*. (as follows – *PSZRI*). (1830). Sankt-Peterburg, t. 4. [in Russian].
27. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t.10. [in Russian].
28. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 19. [in Russian].
29. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 23. [in Russian].
30. *PSZRI* (1830). Sankt-Peterburg, t. 32. [in Russian].
31. Prigarin, A. (2010) *Russkie staroobryadcy na Dunae: formirovanie etnokontaktnoy obshnosti v konce XVIII – pervoj polovine XIX v.* Odessa; Izmail; Moskva. [in Russian].
32. Riber, A. (2004) *Menyayushiesya koncepcii i konstrukcii frontira: sravnitelno-istoricheskij podhod. Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva*. Kazan, s. 108–219. [in Russian].

33. *Rosijskij derzhavnij vijskovo-istorichnij arhiv (Rossia)* [Russian State Military Historical Archive (Russia)] (as follows – RDVIA). F. 14209. Op. 5/165. Zv. 56. Spr.1: Delo o zavedenii, a potom ob unichtozhenii Ust-Dunajnskogo Budzhackogo vojska. [in Russian].
34. *RDVIA*. F. VUA. Spr. 192: Raporty general-poruchika Tekeli, s predstavleniem poluchaemyh svedenij s tureckoj storony. [in Russian].
35. *RDVIA*. F. VUA. SPR. 348: Delo o namereniyah tureckih zaporozhcev. 1804. [in Russian].
36. Ryabinin-Sklyarevskiy, O. (1927) Zaporizki bunti dunajciv 1771–1774 rr. i pochatok Zadunajnskogo Kosha. *Naukovij zbirnik UAN*, Kyiv, t. 26, s. 65–83. [in Ukrainian].
37. Sen, D. (2008). Pereselenie kubanskih kazakov-nekrasovcev v Osmanskuyu imperiyu v XVIII v.: diskussiya, novye istochniki, perspektivy izucheniya. *Lipovane: istoriya i kultura ruskikh staroobryadcev*. Odessa, vol. 5, s. 23-38. [in Russian].
38. Evarnickiy, D. (1908) *Istochniki dlya istorii zaporozhskih kazakov*. Vladimir, t. 2, s. 1113-1114. [in Russian].
39. Bachynska, O. (2019). The influence of the urban culture on the Cossack rural population of the Dnieper Ukraine during the modernization of the late XIX – early XX centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. The Journal of South-Eastern European Studies. İstanbul, issue 32 (2017-2). [in English].
40. Lattimore, O. (1979) *The Nomads and South Russia. Archeion Pontou*, vol. 35, pp. 193–200. [in English].
41. Lattimore, O. (1962) Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion. *Studies in Frontier History*. Collected Papers. Paris, pp. 138–152. [in English]
42. McNeill, W. N. (1964) *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*. Chicago. [in English].